

Trynkowski, Jan

Varenii z Sarmizegetuzy : z dziejów kolonizacji italskiej w rzymskiej Dacji

Przegląd Historyczny 56/3, 369-387

1965

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JAN TRYNKOWSKI

Varenii z Sarmizegetuzy*

(z dziejów kolonizacji italskiej w rzymskiej Dacji)

Świadcstwo Eutropiusa (*Breviarium ab urbe condita* VIII, 6,2): *Traianus, victa Dacia, ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat, ad agros et urbes colendas* — nie jest, jak można by sądzić, zwrotem grzeszącym retoryczną przesadą, a treść jego znajduje pełne potwierdzenie źródłowe¹. Po zakończonym podboju Dacji Rzym rozpoczął w tej prowincji na szeroką skalę zakrojoną akcję kolonizacyjną, sprowadzając tu osadników zarówno z prowincji sąsiednich, jak i z dalej położonych obszarów imperium. Podstawę i punkt wyjścia dla wszelkich badań nad pochodzeniem etnicznym mieszkańców omawianej prowincji stanowią dane onomastyczne występujące w materiale epigraficznym, a zebrane i krytycznie omówione przez A. Kerényi oraz I. I. Russu². Dotychczas najlepiej opracowana została kolonizacja wschodnia. Rozporządzamy tu zarówno studiami obejmującymi ogół prowincji naddunajskich³, jak i pracami o charakterze analitycznym zajmującymi się tylko drobną częścią związaną z tym zagadnieniem problematyki⁴. Pewne ustalenia przynoszą też prace poświęcone rozprzestrzenianiu się kultów wschodnich, których nosiciele w dużej części byli przybyszami ze wschodu⁵. Kolonizacja dalmatyńska, związana z przesiedleniem dość znacznych grup plemiennych (*Pirustae, Baridustae*) z terenu Dalmacji w rejon Ampelum-Alburnus Maior, dla eksploatacji znajdujących się tu

* Wykaz skrótów: A. É. — l'Année Épigraphique, AISC — Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj, CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum, ED — Ephemeris Dacoromana, București-Roma, I. It. — Inscriptiones Italiae, ILS — Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien, RE — Pauly-Wissowa-Kroll, Real Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, SCIV — Studii și cercetări de istorie veche, București.

¹ Jawną natomiast przesadą obarczone jest kolejne zdanie z dzieła Eutropiusa: *Dacia enim diuturno bello Decebali viris fuerat exhausta*, które bywało też i mylnie interpretowane. Zob. I. Russu, *Daco-geții în Dacia romană. Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara*, Deva 1956, s. 43, et passim.

² A. Kerényi, *A Dáciai személynévek [Die Personennamen von Dazien]*, Diss. Pann. I, 9, Budapest 1941. Praca obarczona pewną ilością omyłek i luk, została krytycznie omówiona, poprawiona i uzupełniona przez I. Russu, *Onomasticon Daciae*, AISC IV, 1941—1943, s. 186—233. Wiele stwierdzeń i ustaleń Russu spotkało się z repliką A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest 1944, s. 1—59. Do uwag krytycznych A. Alföldi, ustosunkował się I. Russu (*Rectificări și adăuse la „Onomasticon Daciae”*, AISC V, 1944—1948, s. 282—96).

³ J. Dobiaš, *Orientalni vlivy v fímskem Podunají, Bidlůw Sborník*, Praha 1926, s. 15—46; G. Cantacuzino, *Colonizarea orientală în Illyricum*, Mem. Acad. Rom. Secția istorică t. VIII, București 1928.

⁴ N. Gostar, *Populația palmireniana din Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*, „Arheologia Moldovei” t. II—III, 1964, s. 299—309.

⁵ Np. O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, ED VI, 1935, s. 204—239.

kopalni złota, została najpełniej omówiona przez C. Daicoviciu⁶. Dorywczo tylko poruszano w literaturze sprawę kolonizacji skierowanej z innych terenów cesarstwa, głównie w pracach zajmujących się rozprzestrzenianiem różnych kultów⁷. Zupełnie nie doczekał się omówienia problem Italików tu osiadłych. Brak ten tłumaczy się wielkimi trudnościami związanymi z wyróżnieniem rzeczywistych Italików spośród ludzi o innym pochodzeniu, którzy wraz z obywatelstwem rzymskim przyjęli też rzymskie (itałskie) *nomina gentilia* i *congnomina*. Wśród licznych mieszkańców Dacji noszących rzymskie imiona znaczną większość stanowią ludzie, którzy z pewnością są innego pochodzenia niż italskie. Kryją się wśród nich zapewne również przedstawiciele ludności autochtonicznej. Przykładowo można podać, że na około 2600 osób znanych z inskrypcji z obszaru tej prowincji, około 1920, a więc 74%, nosi imiona rzymskie (itałskie), z tej liczby zaś około 30% posiada *gentilicia* takie jak Ulpius, Aelius czy Aurelius, z czego wynika, że ich nosiciele otrzymali obywatelstwo rzymskie stosunkowo późno, już po podboju Dacji, za cesarzy Trajana, Hadriana i Antoninusa Piusa, Marka Aureliusza i Karakalli⁸.

Wydaje się jednak, że mimo licznych trudności należy podjąć próby cząstkowego chociażby opracowania zagadnienia osadnictwa italskiego na terenie prowincji Dacji⁹. U schyłku I i na początku II w. n.e. na terenie Italii coraz ostrzej rysuje się proces ruiny średniej i drobnej własności rolnej. Dawni drobni posiadacze z wyjątkiem poszczególnych wypadków, gdy udawało im się pozostać w charakterze dzierżawców na ziemi zagarniętej im przez wielkie latyfundia, albo pozostawali na wsi, by prowadzić niepewny żywot najemnych pracowników rolnych, albo przenosili się do Rzymu czy innych większych miast położonych w pobliżu. W okresie tym, kiedy w wyniku masowego przesiedlania się dawnych wolnych rolników zapotrzebowanie miast na siłę roboczą zostało zaspokojone, a same miasta dotknięte postępującym kryzysem w rzemiośle italskim — jedynym wyjściem pozostawała emigracja poza granice Italii. Duża część weteranów i osób cywilnych, którzy zasiedlali nowe kolonie zakładane na terenie prowincji, rekrutowała się spośród ludzi niedawno jeszcze będących właścicielami średnich lub drobnych posiadłości w Italii.

Emigrowali nie tylko ludzie pozbawieni środków utrzymania; udawali się, zwłaszcza do prowincji nowo zdobytych, mieszkańcy municypiiów italskich w poszukiwaniu terenów, gdzie mogliby rozwinąć bardziej aktywne działanie gospodarczą, krępowaną w Italii kryzysem, który

⁶ C. Daicoviciu, *Les „castella Dalmatarum” de Dacie. Un aspect de la colonisation et de la romanisation de Dacie*, „Dacia” NS t. II, 1958, s. 259—67 (= „Apulum” t. IV, 1961, s. 51—60); por. I. Russu, *Nume de localități în tablitele cerate din Dacia*, „Cercetări de lingvistică” t. II, 1957, s. 243—50 (= „Revue de Linguistique” t. IV, 1959, s. 161—8).

⁷ Por. np. C. Daicoviciu, *Templul Maurilor din Micia*, „Sargetia” t. II, 1941, s. 111—25; M. Macrea, *Culte germanice în Dacia*, AISC V, 1944—1948, s. 219—63. Cennych wskazówek dotyczących pochodzenia kolonistów osiadłych w Dacji dostarczają też nieliczne, niestety, inskrypcje, w których obok nazwiska dedykanta lub osoby, której napis jest poświęcony, występuje miejsce jego pochodzenia (*origo*).

⁸ *Istoria României* t. I, București 1960, s. 385; I. Russu, *Onomasticon Daciae*, s. 196.

⁹ Zasady wyróżniania Italików w materiale onomastycznym oraz trudności z tym związane omawia szczegółowo C. Daicoviciu, *Gli italici nella provincia Dalmatia*, ED V, 1932, s. 68—71.

obejmował tak rzemiosło, jak i inne dziedziny ekonomiki miast italskich. Obok kolonizacji organizowanej przez państwo, wielką rolę grała także żywiołowa emigracja ludzi, którzy udawali się do prowincji towarzysząc urzędnikom, kupcom czy też indywidualnie w nadziei zdobycia majątku¹⁰. O rozmiarach tego ruchu najwymowniej świadczą zakazy administracyjne wydawane przez Trajana, a mające przeciwdziałać emigracji kolonistów z Italii na teren prowincji¹¹.

Najpoważniejszą grupę kolonistów, osiedlających się na terytorium Dacji, stanowili z pewnością weterani oddziałów wojskowych, którzy po ukończonej służbie i otrzymaniu nadziałów ziemi osiedlali się w pobliżu obozów jednostek, w których służyli, albo na terytoriach miejskich, gdzie tworzyli górną warstwę arystokracji municypalnej¹². Dotyczy to przede wszystkim weteranów legionów, którzy rekrutowali się wyłącznie spośród obywateli rzymskich¹³. Osadnictwo weteranów jednostek pomocniczych jest dla naszych rozważań mniej interesujące, jako że w oddziałach tych Italikowie nie służyli, a rekrutowali je z ludzi nie posiadających obywatelstwa rzymskiego i pochodzących z terenów słabiej zromanizowanych¹⁴.

Należy zastanowić się, jaki procent wśród osiadłych w Dacji weteranów legionów mogli stanowić ludzie pochodzący z Italii. W pierwszych dziesięcioleciach istnienia cesarstwa zdecydowaną większość żołnierzy legionów stanowią Italikowie. W miarę jednak upływu czasu napływ ich do legionów maleje, a od czasów Hadriana ustaje praktycznie zupełnie. Proces ten można zilustrować przy pomocy zestawienia sporządzonego przez G. Forni. Zebrał on wszelkie dostępne mu informacje (przeważnie epigraficzne), dotyczące żołnierzy legionów, których pochodzenie można było ustalić, i otrzymał następujące rezultaty¹⁵: z czasów Augusta, Tyberiusza, Kaliguli — z terenu Italii 207 żołnierzy, z terenu prowincji 128; za Klaudiusza i Nerona — z Italii 117, z prowincji 123; od Wespazjana do Trajana — z Italii 73, z prowincji 268; okres od panowania Hadriana do końca III wieku — z Italii 17, z prowincji 1866.

Jak więc widzimy, interesować nas może wyłącznie trzeci z wymienionych wyżej okresów (Wespazjan—Trajan). Żołnierze, którzy rozpoczęli służbę w tym czasie przy 25-letnim jej trwaniu¹⁶, ukończyli ją w pierwszych latach po podboju Dacji. Okres ten jest jednocześnie ostatnim, w którym Italikowie stanowili jeszcze dość poważny procent składu osobowego legionów. Oczywiście i w tym, i w następnym okresie

¹⁰ G. Luzzatto, *Storia economica d'Italia*, Roma 1949 (cyt. wg tłumaczenia rosyjskiego, Moskwa 1954, s. 116 n.).

¹¹ *Scriptores Historiae Augustae, Vita Marci* 11,7: *Hispaniis exhaustis Italica allectione contra ... Traianique praecepta verecunde consuluit*. Por. też M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, s. 187.

¹² Problemy osadnictwa weteranów i kolonizacji italskiej w Panonii omawia m. in. w swej doskonałej monografii A. Mócsy. *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959. O formowaniu się stosunków agrarnych, a m. in. o osadnictwie weteranów w rzymskiej Dacji pisze A. Bodor, *A mezőgazdasági viszonyok alakulása a Római Dáciában, A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem emlékkönyvéből*, Cluj 1956, s. 209—21.

¹³ G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-Roma 1953, s. 103—18, gdzie omówione są i odstępstwa od tej reguły.

¹⁴ K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bern 1951.

¹⁵ G. Forni, op. cit., s. 159—212.

¹⁶ Tamże, s. 24—277.

procent Italików wśród grupy centurionów był znacznie wyższy, ci jednak znacznie rzadziej osiedlali się w Dacji¹⁷. Przez pierwsze lata po podboju Dacji stacjonowała na jej terenie *legio IV Flavia felix*. Obóz tego legionu mieścił się zapewne na terenie Sarmizegetuzy. Legion ten opuścił Dację w pierwszych latach panowania Hadriana¹⁸. Z okresu od Wespazjana do Trajana znamy 5 żołnierzy z *legio IV Flavia felix* pochodzących z Italii, żaden z nich wszakże nie osiedlił się na terenie Dacji¹⁹. Spośród żołnierzy z *legio XIII Gemina* (jedynego stacjonującego w Dacji przez cały okres panowania rzymskiego) znamy tylko jednego zwerbowanego w tym okresie, którego miejsce pochodzenia jest znane²⁰. Jest nim C. Atrius Crescens, pochodzący z Carsulae (Umbria). Inskrypcja, której tę wiadomość zawdzięczamy, znaleziona została na terenie Dacji w Apulum (gdzie stacjonował jego legion)²¹. Źródła epigraficzne, znacznie liczniejsze dla obszaru sąsiedniej Pannonii, wskazują, iż weterani stanowili tam nie tylko przeważającą część ludności miast, ale że w większości wypadków ich osiedlenie się pociągało za sobą powstawanie nowych rzymskich miast²².

Pierwszym rzymskim miastem na terenie Dacji była — jak wynika z inskrypcji CIL III 1443 — Sarmizegetuza: [Ex] au[ctoritate Imp. Cae]lsaris divi Nerv[ae f. Nervae] Traiani Augusti condita colonia Dacica per [D. Terent]ium Scaurianum [leg. eius] pr. pr. Założenie tego miasta możemy datować, dzięki imieniu namiestnika prowincji D. Terentiusa Scaurianusa, na pierwsze lata po podboju prowincji²³, prawdopodobnie między 108 a 110 r. n.e.²⁴ Była to jedyna w Dacji kolonia rzymska typu zakładanych „na surowym korzeniu“ (*Siedlungskolonie*). W miastach tego typu, zakładanych na mocy jednorazowego aktu, osiedlano sprowadzonych specjalnie kolonistów — wyłącznie obywateli rzymskich i to nie weteranów jednostek pomocniczych, którzy prawo obywatelstwa otrzymali dopiero z chwilą ukończenia służby, ale przede wszystkim weteranów legionów — ludzi już dawniej to obywatelstwo posiadających²⁵. W naszym wypadku byli to z pewnością głównie weterani legionów biorących udział w podboju Dacji zwolnieni ze służby po jego zwycięskim ukończeniu, którzy otrzymali nadziały ziemi na terytorium nowo założonej kolonii.

Fakt, iż jeszcze za panowania Trajana osiedliła się w Dacji duża liczba kolonistów-obywateli rzymskich, znajduje dodatkowe potwierdzenie w świadectwie Eutropiusa, który pisze, że w czasach, kiedy na skutek bardzo trudnej sytuacji, w jakiej się znalazła Dacja w wyniku najazdu

¹⁷ J. Jung, *Fasten der Provinz Dazien*, Innsbruck 1894, s. 86—97; E. Birley, *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal 1953, s. 121—124.

¹⁸ V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București 1937, s. 174—5; *Istoria României* t. I, s. 371.

¹⁹ CIL III 4593; 14329; I. It. X, 1,75; 76; I. It. X, 2,253; G. Forni, op. cit., s. 177, 179.

²⁰ G. Forni, op. cit., s. 231.

²¹ CIL III 7797; V. Christescu, op. cit., s. 211; J. Jung, op. cit., s. 99.

²² J. K. Kołosowska, *Weteranskoje ziemlewiadienije w Pannonii*, „Więstnik Driewniej Istorii” 1963, nr 4, s. 96—115; o osadnictwie weteranów za Trajana, s. 100.

²³ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest 1944, s. 9—10; D. Terentius Scaurianus był pierwszym namiestnikiem Dacji w latach 106—110.

²⁴ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetuza romană)*, București 1962, s. 9.

²⁵ F. Vittinghof, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, Wiesbaden 1952, s. 23.

Roksolan i Sarmatów w latach 117—118, Hadrian myślał o całkowitym wycofaniu się z tej prowincji²⁶; odwiedli go od tego zamiaru przyjaciele argumentując, że w takim wypadku zbyt liczni obywatele rzymscy zostaliby wydani na łaskę barbarzyńców (*idem de Dacia facere conatum amici deterruerunt ne multi cives Romani barbaris traderentur*)²⁷. Że w liczbie obywateli rzymskich znajdowali się liczni Italikowie, najwyraźniej chyba świadczy fakt niezwykle szybkiego zromanizowania prowincji Dacji w przeciągu krótkiego, bo zaledwie 165 lat trwającego, panowania rzymskiego. Ewentualna przewaga kolonistów pochodzących ze wschodnich obszarów imperium doprowadziłaby raczej do greyzacji, która jednak w Dacji zupełnie nie miała miejsca²⁸.

Powyższe wywody pozwalają, jak się wydaje, na wysunięcie następujących wniosków: 1) kolonizacja italska na terytorium Dacji miała miejsce głównie w pierwszych latach istnienia tej prowincji (za panowania Trajana)²⁹; 2) koloniści italscy przybywający do tej prowincji rekrutowali się w dużej części spośród weteranów legionów; 3) można oczekiwać, iż wśród kolonistów osadzonych w Sarmizegetuzie, pierwszym rzymskim mieście w Dacji, znaczny procent stanowili ludzie pochodzący z Italii³⁰.

Logiczne wydaje się również przypuszczenie, że obywatele rzymscy, którzy osiedlili się w Dacji w pierwszych latach istnienia tej prowincji, a wśród nich zwłaszcza Italikowie, stanowili zapewne grupę uprzywilejowaną, spośród której przede wszystkim rekrutowała się górna warstwa arystokracji prowincjonalnej i municypalnej.

*

Wśród rodzin należących do arystokracji municypalnej w stolicy rzymskiej Dacji — Sarmizegetuzie, wyróżnia się zarówno swoim znaczeniem jak i dość znaczną liczbą zachowanych świadectw epigraficznych rodzina Wareniuszy. Znanych nam jest pięć inskrypcji wymieniających członków tej rodziny³¹.

1. CIL III 1482 (= ILS 7132) Miejsce i okoliczności znalezienia tej inskrypcji są nieznanne. Wchodziła w skład kolekcji znajdującej się w parku pałacowym Zam (region Hunedoara, rejon Iliș), w pobliżu antycznej Sarmizegetuzy. Uważa się, że inskrypcje z tej kolekcji pochodzą z Sarmizegetuzy, co potwierdza między innymi ich treść³². Obecnie znajduje się w muzeum w Deva (nr inw. 3580). Jest to marmurowa baza posągu o rozmiarach 4,30 × 0,67 × 0,43 m. Pole inskrypcyjne 0,47 × 0,57 m, wysokość liter 2,5—5,0 cm.

²⁶ D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare” în Dacia romană*, București 1957, s. 11—24.

²⁷ Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*, VIII 6,2.

²⁸ Charakterystyczne, że z terenu Dacji znamy ok. 3000 inskrypcji łacińskich i zaledwie 35 greckich.

²⁹ Panowanie Trajana, to ostatni okres masowej emigracji z Italii. Por. T. Zawadzki, *Rzym w krajach nadunajskich*, VIII *Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Sekcja Historii Starożytnej*, Warszawa 1960, s. 84.

³⁰ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, op. cit., s. 21—22.

³¹ CIL III 1198; 1482; 1513; 1514; 13799. W dalszej części artykułu pomijam informacje dotyczące okoliczności znalezienia oraz wcześniejszych publikacji, jeżeli pomieszczone są w one w lemmach do tych inskrypcji w CIL.

³² N. Gostar, *Studii epigrafice*, „Materiale și cercetări archeologice” t. II, 1956, s. 627.

T·[VA]RENIO
 PROBO
 II VIRAL·ITEM·
 QQ·COL·
 VAREN·PVDENS
 FL·COLONIARVM
 EQ·P·PRAEF·COH·PA
 TRI·OB STRATAM·AB
 EO AREAM DIMIDIAM
 IN HONOREM SVVM
 EX·S·S·L·N·L·D·D·D

M o m m s e n czytał wiersz pierwszy: T·[VA]R[EN]IO;
 jak miałem możność stwierdzić w czasie pobytu w mu-
 zeum w Deva w lutym 1964 r., również litery EN są
 wyraźnie widoczne.

T·[Va]renio Probo II viral(i), item q(uin)q(uennaii)
 col(oniae), Varen(ius) Pudens fl(amen) coloniarum,
 eq(uo) p(ublico), praef(ectus) coh(ortis), patri ob stra-
 tam ab eo aream dimidiam in honorem suum ex
 s(e)s(tertiū) L (milibus) n(ummum). L(ocus) d(atus)
 d(ecreto) d(ecurionum).

Ojciec, T. Varenius Probus, piastujący wysokie godności municypalne na terenie Sarmizegetuzy, za sumę 50 tys. sestercji wyłożył płytami kamiennymi połowę jakiegoś placu, zapewne forum miasta³³ przy czym uczynił to dla uczczenia swego syna. Można się domyślać, że obwieszczał o tym umieszczony na tymże placu odpowiedni napis, nie zachowany jednak do naszych czasów. Syn, Varenius Pudens, rewanżuje się ojcu wystawieniem jego posągu w miejscu wyznaczonym na ten cel specjalnym dekretem rady dekuriów. Zapewne posąg ten wraz z przytoczonym napisem był wystawiony na forum miasta, skąd znamy i inne tego typu zabytki³⁴. W wierszu 6 inskrypcji zwraca uwagę godność piastowana przez Vareniusa Pudensa — fl(amen) coloniarum. Z reguły w tekstach epigraficznych występują flamines określonych kolonii czy municypów. W wypadku, gdy jeden człowiek piastuje godność flamina w kilku miastach jednocześnie, są one zawsze wymieniane z nazwy³⁵. Wypadek taki jak w powyższej inskrypcji, gdy z tekstu wynika, że jeden i ten sam człowiek jest flaminem w więcej niż jednej kolonii, które nie są wymienione z nazwy, jest jedyny w swoim rodzaju³⁶. Należy zdecydowanie odrzucić sugestię wysuniętą przez Kraszeninnikowa, który proponował w miejsce fl(amen) coloniarum czytać fl(amen) col(oniae) Ovilavae [!]³⁷. Nie do przyjęcia jest też koncepcja Cărbuneanu³⁸, jakoby Varenius Pudens był kapłanem Capitolium zbudowanego na terenie Apulum przez wszystkie coloniae znajdujące się na terenie Dacji. Nie wydaje się również, żeby można było zwrot fl(amen) coloniarum tłumaczyć jako flamen provinciae³⁹. Nie znamy wypadku,

³³ C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, op. cit., s. 28—29.

³⁴ C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa et ses environs*, Bucarest 1944, s. 30; C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, op. cit., s. 28—29.

³⁵ Por. np. CIL III 14468 (= ILS 7149); flam. col. Drob(etae), flam. munic. Dier(nensis); CIL VIII 2407: Flamen p(er)yp(etuus) in splend[is]s[is] civita[t]ib(us) duabus col.[Th]jamug. et mu[n]icipi Lambaesitani.

³⁶ Wymieniany czasem jako tekst paralelny CIL III 1069 (Apulum), w którym występuje T. Cl. Anicetus, Aug(ustalis) coloniar(um), w rzeczywistości jak udowodnił to I. M. Cărbuneanu (*Adunarea provinciala a Daciei*, București 1889, s. 76) należy czytać: Aug(ustalis) colon(iae) Sar(mizegetusae).

³⁷ M. Kraszeninnikow, *Rimskie municypalne žrecy i žricy*, S. Peterburg 1891, s. 154 n., 326.

³⁸ I. M. Cărbuneanu, op. cit., s. 76—96.

³⁹ Tak np. uważa E. Bickel, *Thesaurus Linguae Latinae* t. VI, pars prior, Lipsiae 1912—1926, s. v. *Flamen*, col. 859, 39.

by na terenie którejkolwiek prowincji przewodniczący zgromadzenia prowincjonalnego nosił tytuł *flamen coloniarum*⁴⁰. W Dacji dostojnicy ci nosili tytuł *sacerdos arae Augusti*, lub *Coronatus Daciarum trium*. Zwrot *fl(amen) coloniarum* należy zapewne rozumieć w ten sposób, że Varenius Pudens piastował godność flamina w święcej niż jednej kolonii. Jedną z nich była na pewno Sarmizegetuza, z której pochodzi omawiana inskrypcja i z którą związani byli swym życiem i działalnością wszyscy znani nam członkowie rodziny Warenauszy. Sformułowanie *fl(amen) coloniarum*, dla nas niejasne, musiało być zapewne zrozumiałe i jednoznaczne dla ludzi współczesnych wystawieniu inskrypcji. Napis ten mógł być jednoznaczny jedynie w okresie, kiedy w Dacji istniały tylko dwa miasta posiadające prawa kolonii. Już istnienie trzech kolonii mogło wywołać wątpliwości czy Varenius Pudens jest flaminem we wszystkich czy tylko we dwóch, a jeśli we dwóch, to w których koloniach. Następnym po Sarmizegetuzie miastem w Dacji, które otrzymało prawa kolonii, była Napoca, która uzyskała tę rangę w roku 168⁴¹. Jako trzecie miasto na terenie tej prowincji prawa kolonii otrzymało Apulum za panowania Commodusa (180—192)⁴². Wydaje się więc, że Varenius Pudens był flaminem Sarmizegetuzy i Napoki. Inskrypcja nasza byłaby datowana na okres między 168 a 180—192 r. n.e. Inskrypcja odzwierciedla początkowy okres kariery municypalnej Vareniusa Pudensa — moment, w którym zarówno jego ojciec jak i on sam, nie szczędząc pieniędzy na upiększenie miasta, wznoszenie posągów i wystawianie inskrypcji, starają się stworzyć przychylną atmosferę mającą mu ułatwić osiągnięcie kolejnych godności i urzędów.

2. CIL III 1513 (= ILS 7131). Inskrypcja znaleziona w Sarmizegetuzie. Nie zachowana do naszych czasów.

[..... coniugi]
T·VAREN·PROBI
Q·Q·COL·SARM
M·CŌMINIVS
QVINTVS·PONTIF
ET·BIS·Q·Q·COL·EQ·P
SACERDOS·ARAE
AUG
SORORI·PIENTISSI
MAE·L·D·D·D

W wierszu 5 w miejsce EQ·R (jak czyta M o m s e n w ślad za starymi kopiami), czytam EQ·P tak jak w tytulaturze M. Cominusa Quintusa w zachowanych do dziś inskrypcjach CIL III 1497; 7907⁴³.

[... coniugi] T. Varen(ii) Probi q(uin)q(ennali) col(oniae) Sarm(izegetusae), M. Cominius Quintus pontif(ex) et bis q(uin)q(uennatis) col(oniae) eq(uo) p(ublico), Sacerdos arae Aug(usti) sorori pientissimae. L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

⁴⁰ Por. materiał źródłowy z Afryki T. Kotula, *Znaczenie afrykańskich concilia w epoce wczesnego cesarstwa*, „Antiquitas”, Acta Universitatis Wratislaviensis t. I, 1963, s. 70—88.

⁴¹ A. Bodor, *Napoca a feliratok tükreben, Kelemen Lajos Emlékkönyv*, Kolozsvár 1957, s. 87.

⁴² C. Daicoviciu, *Așezarea autohtonă de la Apulum*, SCIV I, 1950, nr 2, s. 225—8.

⁴³ Termin EQ(uus) R(omanus) na terenie Dacji występuje przeważnie w inskrypcjach dziś nie istniejących, znanych wyłącznie ze starych kopii; termin EQ(uo) P(ublico), w zasadzie równoznaczny z pierwszym, występuje głównie w tekstach zachowanych. Wydaje się, że dawni kopiści czytali EQ·R. w miejsce EQ·P., co jest i zrozumiałe i wytłumaczalne paleograficznie.

M. Cominius Quintus, człowiek piastujący najwyższe godności municypalne na terenie Sarmizegetuzy⁴⁴, wystawił tę inskrypcję ku czci swej siostry będącej żoną T. Vareniusa Probusa. Jak wynika z CIL III 1473, siostrami M. Cominius Quintusa były Cominia Sperata i Cominia Caecilia; jedna z nich była zapewne żoną T. Vareniusa Probusa. Skądinąd (CIL III 1497) wiadomo, iż M. Cominius Quintus był *praef(ectus) q(uin)q(uennalis) pro Antonino imp(eratore)*, a więc działał za czasów Antoninusa Piusa (138—161)⁴⁵. Trudno jest odpowiedzieć na pytanie, w którym momencie panowania Antoninusa Piusa okoliczności skłoniły mieszkańców Sarmizegetuzy do ofiarowania cesarzowi godności *quinquennalis* tego miasta⁴⁶. Panowanie Antoninusa Piusa nie było dla Dacji okresem spokoju. Trzykrotnie, w latach 139 (?), 143, i 156—7, mamy do czynienia na terenie tej prowincji z zamieszkami wewnętrznymi, połączonymi z atakami plemion „barbarzyńskich“, spoza granic Imperium. O wydarzeniach tych nie posiadamy niestety dokładniejszych danych⁴⁷. Jak wynika z dostępnych nam źródeł, najpoważniejsze rozmiary przybrały wypadki r. 156—7. W momencie kiedy groźną sytuację zdołano wreszcie opanować, władze przedsięwzięły szereg kroków dla unormowania sytuacji wewnętrznej w prowincji i odbudowania zniszczeń. Dwa dyplomy wojskowe z okresu 8 czerwca—27 września 158 (CIL XVI 108; 110), mówiące o zwalnianiu ze służby żołnierzy wojsk pomocniczych, świadczą wymownie o ustabilizowanej już sytuacji. Rozpoczynają się w tym okresie liczne prace budowlane — na miejsce dawnych obozów wojskowych, umocnionych jedynie wałami ziemnymi, wznosi się nowe kamienne⁴⁸. W Porolissum w roku 157 odbudowuje się amfiteatr *vetustate dilapsum* (CIL III 836). Na terenie Sarmizegetuzy prowadzone są intensywne prace budowlane, o których świadczą stemplowane cegły znalezione w tym mieście, a datowane na rok 158 (CIL III 8077 a, b). Wydaje się bardzo prawdopodobne, że właśnie wtedy Sarmizegetuza ofiarowała Antoninusowi Piusowi godność *quinquennalis*, który to urząd w imieniu cesarza piastował M. Cominius Quintus. Nasza inskrypcja, późniejsza od CIL III 1497, jako że M. Cominius Quintus występuje w niej jako *bis q(uin)q(uennalis)*, przynajmniej o lat 5, pochodziłby zatem z okresu panowania M. Aureliusza (161—180). To hipotetyczne przecież datowanie staje się tym prawdopodobniejsze, gdy uwzględnimy fakt, iż inskrypcja CIL III 1482 (omawiana wyżej), w której również występuje T. Varenius Probus, pochodzi z okresu między 168 a 180—192 r.n.e.

3. CIL III 1514. Pochodzi z Sarmizegetuzy, przechowywana podobnie jak CIL III 1482 w parku pałacowym Zam, gdzie ją widział Mommson, dziś prawdopodobnie zaginiona (wszystkie inskrypcje z parku Zam przeniesione zostały do muzeum w Deva, tego napisu wśród nich nie znalazłem; nie ma go też w księdze inwentarzowej muzeum).

⁴⁴ CIL III 1473; 1497; 7907.

⁴⁵ V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești 1929, s. 86, 90.

⁴⁶ Wypadki ofiarowywania cesarzom tej godności przez miasta omawia R. v. Deman Magoffin, *The quinquennales*, Baltimore 1913, s. 25—26.

⁴⁷ D. Tudor, *Răscăle*, s. 25—30; B. Mitrea, *Contribuții numismatice la cunoașterea problemei luptei împotriva stăpînirii romane în Dacia*, SCIV V, 1954, nr 3—4, s. 475—82; C. Preda, *Tezaurul de la Dîmbău și turburările princinuite de Daci în anul 143 sub Antoniu Piul*, „Studi și cercetări de numism.” t. I 1957, s. 113—31.

⁴⁸ V. Christescu, *Istoria militară*, s. 70.

T·VARENIO
PAP·P
EQ

Mommsen nie był pewny czy dotyczy ona T. Vareniusa Probusa czy T. Vareniusa Pudensa. Forni uzupełnia tę inskrypcję w sposób następujący: T. Varenio Pap. P[robo] eq [p(ublico)]⁴⁹, nie podając motywacji. Wydaje się, że pomiędzy *nomen gentile* a nazwą *tribus* powinna się znajdować filiacja, na którą znajduje się miejsce w niezachowanej części wiersza pierwszego. Z dwu możliwych *cognomina* w wierszu drugim prawdopodobniejsze jest ze względu na miejsce, jakie ma wypełnić — PVDENTI. W trzecim wierszu jedynym do przyjęcia uzupełnieniem jest zaproponowane przez Forniego EQ(uo) [P(ublico)]. Pozbawione wszelkich podstaw jest przypuszczenie A. Kerényi⁵⁰, który umieszcza T. Vareniusa na liście *equites legionis*. Ostatecznie inskrypcję należy czytać:

T·VARENIO [·T·F]
PAP·P[V(VENTI)]
EQ[P(ublico)]

4. CIL III 1198 (= ILS 8113). Pochodzi z Apulum. Inskrypcja na marmurowym sarkofagu. Zabytek utonął w Mureş w r. 1723, gdy wraz z innymi zabytkami był transportowany tą rzeką w celu przewiezienia go do muzeum w Wiedniu⁵¹. Nie zachował się żaden opis tego zabytku. O. Floca przypuszcza⁵², że należał do kategorii sarkofagów z przykryciem dwuspadowym z akroteriami. Trzy boki skrzyni były nie dekorowane, na czwartym zaś była umieszczona inskrypcja. Był to według Floca „jeden z najpiękniejszych zabytków grobowych znalezionych w prowincji na północ od Dunaju... Fakt, że został wybrany spośród innych licznych zabytków miejscowych dla przewiezienia do muzeum w Wiedniu, świadczy wymownie o wielkiej jego wartości archeologicznej i historycznej“.

T·VAREN·T·F·PAP·SABINIANO·EQ·R
FLAM·LAVRENTINO·ITEM·FLAM
COL·SARMIZ·DEC·COL·SAR·ET·APVL
E·M·V·OMNIB·EQVESTrib·MILIT·PERFVNC
CORNELL·LVCILLA·CONIVX·PILA EXTRVC
TA SARCOFAGVM·IN QVO VARENIA
PROBINA·Q·SABINIANI·SOROR·CONDITA
ERAT·ETIAM·EIVS·CORPORE·CONLOCA
TO·SVPERPOSVIT

T. Varen(io) T. f. Pap(iria tribu) Sabiniano, eq(uiti) R(omano), flam(ini) Laurentino, item flam(ini) col(oniae) Sarmiz(egetusae) dec(urioni) col(oniarum) Sar(mizegetusae) et Apul(i), e(gregiae) m(emoriae) v(iro), omnib(us) equestrib(us) milit(iis) perfunc(to) Cornell(ia) Lucilla coniux. Pila extracta sarcofagum in quo Varenia Probina

⁴⁹ G. Forni, *Dacia Romana tributim descripta, Omagiului C. Daicoviciu*, Bucureşti 1960, s. 240.

⁵⁰ A. Kerényi, *op. cit.*, s. 273.

⁵¹ B. Csérni, *Alsófehér varmegye monografiája* t. II, Nagyened 1901, s. 423—424.

⁵² O. Floca, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioara romană, „Sarmgetia”* t. II, 1941, s. 6—8.

q(uondam?) Sabiniani soror condita erat, etiam eius corpore conlocato superposuit⁵³.

Sarkofag wystawiła Cornelia Lucilla, żona T. Vareniosa Sabinianusa. Była w nim pochowana początkowo tylko Varenia Probina, a dopiero później złożono tam zwłoki jej brata Sabinianusa. Wtedy też zbudowano postument, na którym ustawiono sarkofag (ten typ zabytków występuje w Dacji dość często)⁵⁴. Forni⁵⁵ jest zdania, że T. Varenius Sabinianus był spokrewniony z Wareniuszami Probusem i Pudensem, znanymi nam z przytoczonych wyżej inskrypcji (III 1482; 1513). Przypuszczenie to wydaje się słuszne. Bardzo małe rozpowszechnienie tego *gentilicium* w Dacji sprawia wrażenie, że mamy do czynienia na terenie tej prowincji z jedną tylko rodziną Wareniuszy. T. Varenius Sabinianus jest dekurionem zarówno w Apulum, jak i w Sarmizegetuzie (gdzie jest również flaminem), a więc jest obywatelem tego samego miasta, w którym żyli i działali Wareniusze Pudens i Probus (Forni uważa, że *tribus Pappiria*, do której zapisany był Sabinianus, odnosi się do Sarmizegetuzy)⁵⁶. Zwraca nadto uwagę *cognomen* siostry Sabinianusa — Probina, identyczny z tym, który nosił Varenius Probus. Zjawisko występowania tych samych *cognominów* w jednej rodzinie jest znane szeroko, nie tylko z terenu Dacji⁵⁷. Inskrypcja pochodzi z okresu, gdy Apulum miało już prawa kolonii. Apulum prawa municipium uzyskało za M. Aureliusza (*municipium Aurelium Apulense* — najwcześniejsza inskrypcja mówiąca o municipium jest z r. 180 — CIL III 986). Wcześniej istniało tam osiedle, rozwijające się przy obozie *legio XIII Gemina, canabae*, po raz ostatni wzmiankowane w r. 160 (CIL III tab. cer. XXV). Prawa kolonii Apulum uzyskało za panowania Commodusa (*Colonia Aurelia Apulensis* — CIL III 7773)⁵⁸, a więc już u schyłku II wieku. Formuła *omnib(us) equestrib(us) milit(iis) perfunc(tus)* i jej podobne pojawiają się w inskrypcjach dopiero od początku III wieku⁵⁹. Fakt, iż w naszej inskrypcji występuje oznaczenie *tribus*, nie pozwala przesunąć jej datowania zbyt głęboko w wiek III. Znamy wprowadzie i z terenu Dacji inskrypcje, w których *tribus* jest wymieniona, a pochodzące z okresu po Constitutio Antoniniana, są one jednak bardzo rzadkie⁶⁰. Inskrypcję tę należy więc datować na sam początek III wieku; najprawdopodobniej pochodzi ona z czasów panowania Septymiusza Sewera (193—211).

5. CIL III 13779 (= R. Münsterberg, J. Oehler, JÖAI V 1902, Beibl. s. 122—3, nr 6). Marmurowy ołtarz znaleziony na terenie amfiteatru w Sarmizegetuzie. Obecnie przechowywany jest w muzeum w Deva (nr inw. 35). Wymiary: 0,75 × 0,36 × 0,23 m, rozmiar pola inskrypcji 0,54 × 0,35 m, wysokość liter 3—3,5 cm.

⁵³ Językowe właściwości tego tekstu (fonetyka, składnia) omawia S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București 1961, s. 121.

⁵⁴ O. Floca, op. cit., s. 8.

⁵⁵ G. Forni, *Dacia Romana*, s. 240.

⁵⁶ Tamże, s. 239.

⁵⁷ Zob. A. Calderini, *Aquileia Romana*, Milano 1930, s. 410 n.

⁵⁸ C. Daicoviciu, *Așezarea autohtonă*, s. 225—8; Gr. Florescu, *Apulum*, „Apulum” t. III, 1948, s. 163—7; I. Russu, *Apulum. Numele și originea localității dacoromane*, „Apulum” t. III, 1948, s. 145—61.

⁵⁹ H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le haut-empire romain* t. II, Paris 1960, s. 877—8.

⁶⁰ AE 1933, 247; 248 — obie z lat 222—235; CIL III 1456 (= ILS 1371) — ok. r. 238.

NEMESI·AVG·
T·VARENIUS·
GALLICANVS
DEC·COLLEG
FABROR·
COL·SARMIZ
METROP
TER·MAC·
EX VOTO
[P]OSVIT

Nemesi Aug(ustae), T. Varenius Gallicanus dec(urio)
colleg(ii) fabr(um) col(oniae) Sarmiz(egetusae) me-
trop(oleos) ter mag(ister) ex voto [p]osuit.

T. Varenius Gallicanus może być zarówno członkiem poznanej wy-
żej rodziny Wareniuszy, jak i jej wyzwoleniec. Inskrypcja pochodzi
z III wieku, na co wskazuje tytuł metropolii, jaki nosi kolonia Sarmize-
getuza. Tytuł ten pojawia się w tekstach epigraficznych w początkach
III w.⁶¹

Wydaje się, że do tych 5 inskrypcji, dotyczących rodziny Wareniu-
szy, dołączyć można jeszcze jedną, niezmiernie interesującą.

6. CIL III 1486. Inskrypcja pochodząca z kolekcji pałacowej Zam
i przechowywana obecnie w muzeum w Deva (nr inw. 3579). Inskrypcja
na nowo wydana przez N. Gostara⁶², który wprowadził do niej bardzo
cenne poprawki i zaopatrzył ją w obszerny komentarz. Tekst inskrypcji
(patrz fotografia), uzupełniony przez Gostara, prezentuje się nastę-
pująco:

[P(ublio?) ANTO?] N(io) P(ubl(i) FIL(io) PAP(ria tribu)
[VALE]NTI EQ(uo) P(ublico) A MIL(itis)
[II VIR(ali)] ET FLAM(ini) COLO
[N(iae) SA]R(mizegetusae) Q(uin)Q(uennali) COL(oniae) S(upra) S(criptae) DEC(urioni)
[MV]NIC(ipii) APVL(ensis) PATRO
[NO] MVNIC(ipii) POROL(dissensis) ET
[COLLE]GIOR(um) ITEMQVE
[CAV]SARVM

Niezbyt przekonujący wydaje się sposób uzupełnienia nazwiska
w wierszach 1 i 2, uzupełnienia traktowanego zresztą przez samego Go-
stara jako hipotetycznego, czemu dał on wyraz opatrując je znakami za-
pytania: [P(ublius?) Anto?]n(ius) P(ubl(i) fil(ius) [Vale]ns. Wydaje się,
że jeżeli chcemy zrekonstruować nazwisko człowieka występującego
w tej inskrypcji w sposób budzący zaufanie, to sposób rozumowania
powinien być odmienny od zaprezentowanego przez Gostara. Osoba wy-
stępująca w tej inskrypcji należy do ekwitów i piastuje najwyższe god-
ności municypalne w trzech różnych miastach Dacji. Musiała więc ta
osoba należeć do jednej z możniejszych rodzin zamieszkujących tę pro-
wincję. Wydaje się mało prawdopodobne, żebyśmy do tej pory nie znali
z materiału epigraficznego żadnego przedstawiciela tej rodziny. Należy
więc interesującego nas *gentilicium* poszukiwać w materiale onoma-
stycznym, którego dostarczają nam inskrypcje z terenu Dacji, poszuki-
wania należy przy tym ograniczyć do znanych nam rodzin ekwitów za-

⁶¹ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest 1945
s. 128.

⁶² *Studii epigrafice. Materiale și cercetări arheologice* t. II, 1956, s. 627—635.

mieszkańcych tę prowincję. *Nomen gentile* poszukiwanej rodziny ekwitów musi zawierać literę N poprzedzoną czterema innymi literami, tyle bowiem miejsca znajduje się w niezachowanej części pierwszego wiersza. Warunkom tym odpowiadają na terenie Dacji tylko trzy *gentilia*: Antonius, Cominius i Varenius.

Antonii bardzo liczni w Dacji, stosunkowo rzadko jednak piastują najwyższe godności prowincjonalne i municypalne. Znamy tylko trzy inskrypcje stwierdzające, że niektórzy z nich należeli do stanu ekwitów⁶³. Gdy *nomen* występuje w inskrypcjach w formie skróconej, to wyłącznie w postaci Ant(onius), rzadziej Anto(nius). Skrót typu Anton(ius), jedyny jaki w naszym wypadku może być brany pod uwagę, jest na terenie Dacji nieznany⁶⁴, a na pozostałym obszarze imperium niezmiernie rzadki⁶⁵. Dodatkowo przeciwko przyjęciu hipotezy Gostara, że w omawianej inskrypcji występuje Antonius, przemawia *praenomen*. Z materiału epigraficznego, znanego nam z terenu Dacji, wynika, iż *praenomen* było dziedziczne i przechodziło z ojca nie tylko na pierworodnego syna, ale na wszystkich⁶⁶. Znane mi są zaledwie trzy wypadki odstępstwa od tej reguły (nie licząc wyższych urzędników czy oficerów przebywających w Dacji okresowo)⁶⁷. Antonii noszą w Dacji *praenomina* takie jak M(arcus), L(ucius), lub C(aius), a tylko bardzo rzadko P(ublius) (zaledwie trzy wypadki). *Praenomen* T(itus) w ogóle nie jest używane przez tę rodzinę na terenie Dacji. Znani nam ekwici tego nazwiska noszą *praenomina* L(ucius)⁶⁸, M(arcus)⁶⁹ i C(aius)⁷⁰; żadne z nich nie wchodzi w naszym wypadku w rachubę, bowiem osoba występująca w omawianej inskrypcji (a ściślej — jej ojciec) nosiła *praenomen* T(itus) lub P(ublius). Wskazuje na to pionowa kreska, stanowiąca dolną część litery w wierszu pierwszym, litery poprzedzającej słowo FIL(ius). Ta pionowa kreska może stanowić dolne zakończenie liter F, I, P lub T. Ponieważ w tym miejscu inskrypcji występuje skrót *praenomen*, mamy tu do czynienia wyłącznie z literami P (Publius) lub T (Titus).

Cominii znani są z terenu Dacji z pięciu inskrypcji⁷¹. Pięciokrotnie nazwisko to występuje w formie rozwiniętej Cominius i dwukrotnie

⁶³ CIL III 1409; 1433; 7804.

⁶⁴ Jedyny wypadek tego typu przedstawia CIL III 964: Deo Sarmando, Demetrius Anton(ius) votum libens posuit. Zwraca jednak uwagę fakt, iż Antonius występuje na miejscu zarezerwowanym dla *cognomen*.

⁶⁵ Z obszaru prowincji naddunajskich znam zaledwie jeden taki wypadek — CIL III 13805 (Viminacium). Spośród inskrypcji rzymskich opublikowanych w CIL VI, przy bardzo wielkiej liczbie Antoniuszy, spotykamy tylko cztery wypadki skracania tego *nomen* jako Anton(ius): 1057; 5654; 12002; 32640 I, 35.

⁶⁶ Np. w inskrypcji CIL III 7804 (Apulum), występuje C. Ant. C. fil. Valens, jego syn, C. Ant. Agrippinus i jego wnukowie, C. Ant. Marcellus, C. Ant. Agrippinus. Por. też AE 1933, 248; CIL III 6270; 974, 1559; 12567 i in.

⁶⁷ CIL III 1158: L. Iul(ius) T.(f). Galer(ia tribu) Leuganus (domo) Clunia i jego syn C. Iul(ius) Paternus; CIL III 1204: C. Urbicius Condunus i jego brat P. Urb(icius) Spect; „Dacia” t. III—IV, 1927—32, s. 625; C. Val. C. fil. dom(o) Cl. Viruni Silvanus i jego syn T. Fl(avius) Val(erius) Valens (fakt, że syn nosi dwa *nomina gentilia*, Flavius i Valerius, wskazuje być może na to, iż jest on synem adoptowanym). Zwraca uwagę, że pierwsza i trzecia z przytoczonych inskrypcji dotyczą ludzi świeżo do Dacji przybyłych. Na temat dziedziczności *praenomina* por. E. Birley, op. cit., s. 158—161.

⁶⁸ CIL III 1409; L. Ant. Pris(cus).

⁶⁹ CIL III 1433: M. Antonius Valentinus.

⁷⁰ CIL III 7804: C. Ant. Agrippinus.

⁷¹ CIL III 1373; 1497; 1513; 7907; 7979 (= 1477) — wszystkie z Sarmizegetuzy.

w postaci skróconej, raz w formie Com(inius)⁷² i raz Comin(ius)⁷³. Wszyscy przedstawiciele tej rodziny noszą *praenomen* M(arius), które w naszym wypadku nie może być brane pod uwagę.

Varenius znani są nam z przytoczonych wyżej pięciu inskrypcji. Nazwisko to czterokrotnie występuje w formie rozwiniętej Varenius (lub Varenia) i trzykrotnie w skróconej Varen(ius)⁷⁴. Spośród znanych nam przedstawicieli tej rodziny wszyscy, tj. Gallicanus, Probus, Sabinianus i Pudens (ten z CIL III 1514) noszą *praenomen* T(itus). To samo *praenomen* mieli ojcowie Sabinianusa i Pudensa z CIL III 1514. Wprawdzie przy nazwisku Vareniusa Pudensa z CIL III 1482 *praenomen* nie zostało zaznaczone, mamy jednak pełne prawo twierdzić (w świetle tego co zostało wyżej powiedziane o dziedziczności *praenominum* w obrębie jednej rodziny), że i on, jak jego ojciec i pozostali Wareniusze, nosił imię Titus:

Jak wynika z przytoczonych danych, wydaje się najprawdopodobniejsze, że osoba występująca w omawianej inskrypcji nosiła *nomen gentile* Varenius; margines wątpliwości wydaje się tutaj mały. Lektura pierwszego wiersza inskrypcji powinna więc być następująca: [T. VARE] N.T.FIL.PAP. W rodzinie Wareniuszy obserwujemy, powszechnie zresztą znane, zjawisko występowania tych samych *cognominów* w tej samej rodzinie⁷⁵. Znamy przecież siostrę Vareniusa Sabiniusa, Varenię Probinę, noszącą ten sam *cognomen* co znany nam z innych inskrypcji Varenius Probus. Wydaje się więc najprawdopodobniejsze, że *cognomen* T. Vareniusa w omawianej inskrypcji, zapisany w datiwie, brzmiał PVDE]NTI, a więc, że jest to *cognomen*, który nosił znany nam z CIL III 1482 Varenius Pudens. Proponowana lekcja doskonale wypełnia brakującą część wiersza drugiego (miejsce na cztery litery) i pozostaje w zgodzie z zachowanymi trzema ostatnimi literami tego *cognominis* — NTI. Dodatkowo na korzyść tej lekcji przemawia fakt, że gdy w połowie ubiegłego wieku A. Fodor kopiował tę inskrypcję, widział jeszcze na początku wiersza drugiego litery ENTI⁷⁶.

Wydaje się też, że niezachowaną część wiersza trzeciego należy uzupełniać DEC(urioni), a nie II VIR(ali), jak proponował Gostar⁷⁷. II VIR zajmowałoby bowiem nieco więcej miejsca, niż mogło się znajdować w uszkodzonej części inskrypcji. Ostatecznie trzy pierwsze wiersze inskrypcji przedstawiałyby się następująco (pozostałą część inskrypcji należy czytać jak Gostar):

[T(ito)·VARE]NIO T(iti) FIL(io) PAP(tria tribu)
[PVDE]NTI EQ(uo) P(ublico) A·MIL(itius)
[DEC(urioni)] ET FLAM(ini)·COLO

Datowanie inskrypcji. T. Varenius Pudens piastował między innymi godność *patroni municipii Porolissensium*. Porolissum, jak wynika ze źródeł epigraficznych, rangę municipium uzyskało za Septy-

⁷² CIL III 7907.

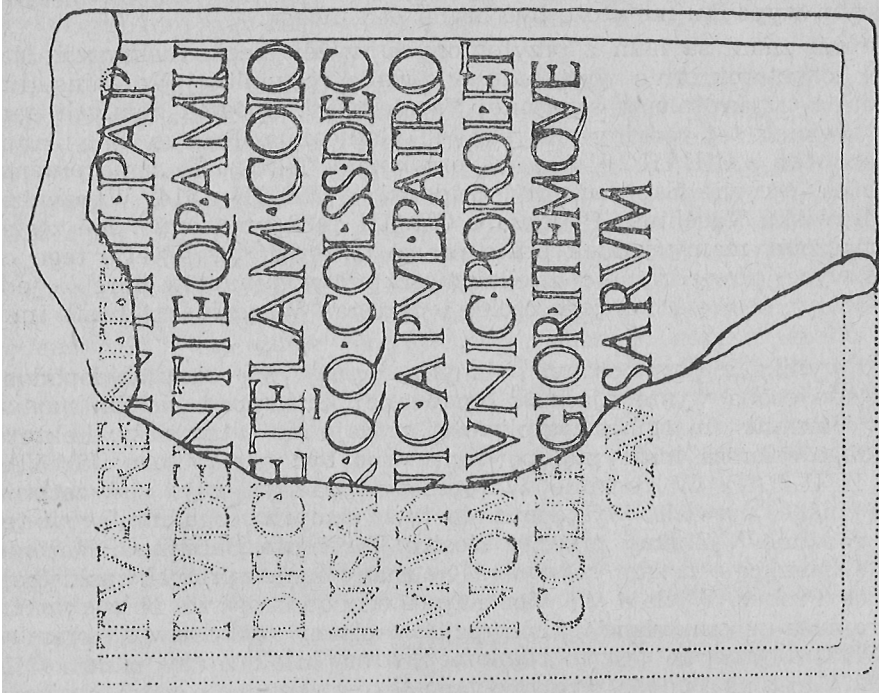
⁷³ CIL III 1497.

⁷⁴ CIL III 1198; 1482; 1513.

⁷⁵ Zjawisko to omawia A. Calderini, op. cit., s. 410 n.

⁷⁶ N. Gostar, op. cit., s. 627, 629.

⁷⁷ Tamże, s. 629; Gostar obie te możliwości rozpatruje jako równie prawdopodobne.

2. Inskrypcja CIL 1486 (Sarmizegetuza)
(przerys i rekonstrukcja)

1. Inskrypcja CIL III 1486 (Sarmizegetuza)
(fotografia)

miusza Sewera⁷⁸. Wspomniane w inskrypcji municipium Apulum otrzymało tę rangę również w tym samym czasie⁷⁹. Formuła *a militiis* pojawia się w inskrypcjach z początkiem III wieku⁸⁰. Jednocześnie *tribus* wymieniona w inskrypcji nie pozwala przesunąć czasu jej powstania na okres dużo późniejszy niż edykt Karakalli. Wszystko więc wskazuje na to, iż inskrypcja pochodzi z czasów panowania Septymiusza Sewera (193—211)⁸¹.

Pozostaje do rozstrzygnięcia sprawa identyfikacji T. Vareniusa Pudensa z omawianej inskrypcji z Varenium Pudensem z CIL III 1482. W wypadku, gdyby rzeczywiście w obu napisach występował jeden człowiek, musielibyśmy przyjąć, że tekst III 1482 dotyczy wcześniejszego okresu jego kariery. Wskazuje na to zarówno datowanie obu inskrypcji, jak i porównanie urzędów piastowanych przez obu Vareniuszy w jednym i drugim tekście. W CIL III 1482 Varenius Pudens wymieniony jest jako *flamen coloniarum*, a więc piastuje dożywotnią godność flamina w więcej niż jednej kolonii; natomiast Varenius Pudens z naszej inskrypcji jest flaminem tylko w Sarmizegetuzie. Fakt ten wyklucza możliwość utożsamiania obu Vareniuszy Pudensów. Nie wchodzi też w rachubę lekcja wierszy 2—3 naszego napisu FLAM(en) COLO[NIA]-R(um); następujące zaraz potem słowa Q(uin)Q(uennalis) COL(oniae) S(upra) S(criptae), każą bez najmniejszej wątpliwości przyjąć lekturę FLAM(en) COLO[N(iae) SA]R(mizegetusae). Jest natomiast możliwe, chociaż stwierdzić tego z pewnością nie sposób, iż Varenius Pudens z naszej inskrypcji jest identyczny z Varenium Pudensem z CIL III 1514.

*

Italskie pochodzenie *nomen gentile* Varenius nie podlega wątpliwości⁸². Pozostaje natomiast do rozstrzygnięcia problem, skąd przybyli do Dacji Varenii, występujący w omówionych wyżej inskrypcjach. By odpowiedzieć na to pytanie, musimy zorientować się na podstawie dostępnych nam źródeł epigraficznych, jak często na różnych obszarach imperium *nomen* to występuje. Uwzględnić przy tym należy również formę Varenus identyczną z Varenius⁸³.

Italia: 34

Reg. I (Latium et Campania): 12

CIL X 1333; 3337; 3500; 8048,46; 8058,90; 8195.

CIL XIV 246; 1478; 1731; 1732, 2556—7; 3010.

⁷⁸ „Dacia” t. VII—VIII, 1937—1940, s. 326—7 b, c, d. Por. C. Daicoviciu, *Porolissum*, RE XXII, 1 1953, s. 268.

⁷⁹ Por. wyżej przypis 58.

⁸⁰ H. G. Pflaum, op. cit. t. II, s. 877—8.

⁸¹ Do identycznego wniosku doszedł N. Gostar, op. cit., s. 635.

⁸² Por. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1903, s. 248, który umieszcza to *nomen gentile* wśród innych, którym przypisuje etruskie pochodzenie.

⁸³ Nieliczne do tej pory prace zajmujące się terytorialnym rozmieszczeniem *gentilicia* czy *cognomina* dawały bardzo interesujące rezultaty i wykazały skuteczność tej metody. Por. H. G. Pflaum, *Remarques sur l'onomastique de Castellum Celtianum, Carnuntina, Carnuntum* 1955, s. 126—51; H. G. Pflaum, *Remarques sur l'onomastique de Cirta*, *Limes Studien*, Basel 1959, s. 96—133; K. Vlahov, *Die geographische Verbreitung der thrakischen Personennamen mit Vorderglied ωλοσ*, „Godišnik na Sofijskija Univ., Filolog. fak.” t. LVII, 1963, nr 2, s. 375—86.

- Reg. IV (Samnium): 9
 I. It. IV, 1—74; 221; 222; 223, 225; 226.
 CIL IX 3463; 4333; 4970.
- Reg. V (Picenum): 1
 CIL IX 5124.
- Reg. VI (Umbria): 7
 CIL XI 4533; 4662; 4886; 5219; 5220 a; 6582; 6716,100.
- Reg. VII (Etruria): 2
 CIL XI 1665; 1681.
- Reg. VIII (Aemilia): 2
 CIL XI 619; 620.
- Reg. X (Venetia et Histria): 1
 CIL V 1439.
- Rzym: 22
 CIL VI 1064,5 II, 20; 5360; 10405; 11470; 12489; 13 500; 19610; 24308; 24945;
 27798; 27805; 28318; 28319; 28320; 28321; 28322; 28323 a; 28324; 28326;
 28382; 32522 c II; CIL XV 7562.
- Provincje: 17
- Gallia Narbonensis: 4
 CIL XII 2760; 2789; 3020; 4004.
- Gallia Lugdunensis: 1
 CIL XIII 2037.
- Vallis Poenina: 1
 CIL XII 153.
- Germania: 2
 A. E. 1927,67; A. E. 1941,85.
- Numidia: 1
 CIL VIII 4126.
- Pannonia: 1
 CIL III 4506.
- Dalmatia: 1
 CIL III 9761.
- Dacia: 6.

Z przytoczonego wyżej wykazu inskrypcji, w których występuje *nomen gentile* Varenius (Varenus)⁸⁴, widać wyraźnie bardzo rzadkie jego występowanie poza granicami Italii. O ile z terenu Italii znane są nam 34 inskrypcje poświadczające to *nomen* (nie licząc Rzymu z 22 napisami), to z obszaru wszystkich pozostałych prowincji mamy takich inskrypcji zaledwie 17. Nie obserwujemy też, poza Dacją i w mniejszym stopniu Galią Narbońską, występowania tego *nomen* w większych skupiskach. Nie możemy też stwierdzić występowania ludzi o tym nazwisku w prowincjach sąsiednich (jedynie w Pannonii i Dalmacji mamy po jednej inskrypcji z tym nazwiskiem). Możemy więc z dużą pewnością twierdzić, iż Varenii zamieszkujący w Dacji przybyli do tej prowincji bezpośrednio z Italii⁸⁵.

⁸⁴ Listę tę należy uzupełnić pięcioma osobami o tym nazwisku znanymi nam ze źródeł innych niż epigraficzne. Por. RE VIII A, 1 1955, col. 374—6, nr 1, 2, 3, 4, 7.

⁸⁵ Nieprawdopodobne jest, by Warentusze z Dacji mieli otrzymać prawo obywatelstwa, a wraz z nim i swoje nazwisko od Varenusa Rufusa, który był namiestnikiem Bitynii za Trajana, w okresie poprzedzającym podbój Dacji, a następnie został zasądzony za nadużycia. Por. R. Hanslik, RE VIII A, 1, 1955, col. 375—6. Nie znamy z terenu Bitynii innych ludzi noszących to nazwisko.

Zwraca uwagę fakt, że inskrypcje mówiące o występowaniu tego *nomen gentile* na terenie Italii pochodzą z obszaru położonego na północ od Rzymu. Jeżeli uwzględnimy, że inskrypcje z samego Rzymu, jak i jego miasta portowego, Ostii (CIL XIV 246; 1478; 1731; 1732) dotyczą raczej ludności przybyłej do tych miast, niż ludzi z nich pochodzących oraz że grupa inskrypcji z Tibur (I. It. IV, 1—74; 221; 222; 223; 225; 226) dotyczy dwóch tylko osób (Varena Q. f. Maior i jej wyzwoleniec M. Varenus Diphilus), to okaże się, że Varenii najęściej występują na obszarze Umbrii. Obszary północnej Italii najdłużej i najliczniej dostarczały żołnierzy do legionów. Charakterystyczne, że jedyny znany nam żołnierz z *legio XIII Gemina*, zwerbowany w okresie od Wespazjana do Trajana, którego miejsce pochodzenia jest nam wiadome, urodził się w Carsulae właśnie w Umbrii (CIL III 7797)!

Dodatkowym argumentem wspierającym naszą hipotezę jest obserwacja, że *cognomina* Probus i Pudens, jakich używają Varenii zamieszkali w Dacji, były szczególnie rozpowszechnione w północnej Italii⁸⁶.

Więcej trudności nastęrcza odpowiedź na pytanie, w jakim okresie przybyli Varenii na teren Dacji. Sześć omówionych wyżej napisów dostarcza nam niezmiernie cennych informacji dotyczących stanu majątkowego i pozycji społecznej, jaką zajmowała ta rodzina w prowincji. Przynależność do stanu ekwitów, godności najwyższe do osiągnięcia w karierze municypalnej i prowincjonalnej i to piastowane w wielu miastach prowincji — w Sarmizegetuzie, Apulum, Porolissum i prawdopodobnie w Napoka, finansowanie bardzo poważnych prac służących przyozdobieniu miasta — wszystko skłania nas do zaliczenia Wareniuszy do najmożniejszych i najbardziej wpływowych rodzin w Dacji. Charakterystyczne i jakże wymowne w tym względzie jest małżeństwo T. Vareniusa Probusa z siostrą M. Cominius Quintusa — przedstawiciela innej, nie mniej wpływowej rodziny, której działalność znamy z Sarmizegetuzy⁸⁷. M. Cominius Quintus (CIL III 1473; 1497; 1513; 7907), człowiek należący do stanu ekwitów, był dwukrotnie *quinquennalis* Sarmizegetuzy (raz godność tę piastował w imieniu Antoninusa Piusa), pontyfikiem tego miasta, przewodniczył zgromadzeniu prowincjonalnemu (*sacerdos arae Augusti*) oraz piastował godność patrona *collegium fabrorum*. Ojciec jego, M. Cominius Celerinus (CIL III 1473), był pontyfikiem Sarmizegetuzy i trybunem któregoś z legionów (być może stacjonującej w Dacji *legio XIII Gemina*). Małżeństwo Cominii z Vareniusem Probusem mogło być małżeństwem z interesu, którego celem było zbliżenie tych dwóch potężnych rodzin⁸⁸. Działalność znanych nam z terenu Dacji przedstawicieli rodziny Wareniuszy rozpoczyna się na początku lat siedemdziesiątych II wieku. Obraz rysujący się przed nami nie pozwala przypuszczać, że przybyli oni do Dacji bezpośrednio przed tą datą. Wręcz przeciwnie, odnosimy wrażenie, że działają oni w tej prowincji już od dłuższego czasu. Nie będzie chyba zbyt śmiałe przypuszczenie, że początek

⁸⁶ A. Mócsy, op. cit., s. 186.

⁸⁷ Cominii, podobnie jak Varenii, są również — jak się wydaje — przybyszami z Italii. Por. W. Schulze, op. cit., s. 107—8; C. Daicovicu, *Gli Italici nella provincia Dalmatia*, s. 106.

⁸⁸ Już P. Király (*Dacia Provincia Augusti* t. II, Nagybecskerek 1894, s. 251—2) zwrócił uwagę na stosunkowo często w Dacji występujące zjawisko małżeństw między najmożniejszymi na terenie tej prowincji rodzinami.

działalności Wareniuszy w Dacji wiąże się z osiedleniem grupy weteranów legionów uczestniczących w podboju Dacji w założonej wkrótce po utworzeniu nowej prowincji kolonii Sarmizegetuzie, z którym to miastem działalność tej rodziny była najsilniej związana⁸⁹.

Ян Трынковски

ВАРЕНИИ ИЗ САРМИЗЕГЕТУЗИ

(из истории италийской колонизации в римской Дакии)

Италийская колонизация в Дакии имела место главным образом в первые годы существования этой провинции (при Траяне). Италийские колонисты поселявшиеся в Дакии выводились преимущественно из среды ветеранов легионов. Можно считать, что среди колонистов поселившихся в Сармизегетузе, первом римском городе в Дакии, значительный процент составляли люди происходящие из Италии. Следует также принять, что римские граждане поселившиеся в Дакии, в первые годы ее существования, а среди них особенно пришельцы из Италии составляли привилегированную группу, из среды которой в первую очередь выводился верхний слой провинциальной аристократии.

Среди семей принадлежавших к муниципальной аристократии в Сармизегетузе выделяется своим значением семья Вареньев. Известия об этой семье находим в следующих эпиграфических текстах: 1) CIL III 1482 [Сармизегетуза]; 2) CIL III 1513 [Сармизегетуза]; 3) CIL III 1514 [Сармизегетуза]; 4) CIL III 1198 [Апулум]; 5) CIL III 13779 [Сармизегетуза]; 6) CIL III 1486 [Сармизегетуза] — надпись переизданная и снабжена подробным комментарием Н. Гостаром (*Materiale și cercetări arheologice t. II 1956, s. 627—635*), который в строках 1—2 предлагал читать [P. Anto]n(io) P. fil. Pap. [Vale]nti. Это чтение следует заменить другими [T. Vare]n(io) T. fil. Pap. [Pude]nti.

Родовое имя Варений (Varenius, Varenus) италийского происхождения. Вне Италии оно встречается исключительно редко. Если с территории Италии нам известны 34 надписи подтверждающие это наименование (не считая Рима с 22 надписями), то с территории всех остальных провинций мы имеем всего 17 таких свидетельств. Вне Дакии, и в меньшей мере Галлии Нарбонской мы не наблюдаем присутствия этого наименования в более значительных центрах, а так как при этом оно не появляется в провинциях соседних с Дакией, мы можем с уверенностью утверждать, что Варении прибыли в эту провинцию непосредственно из Италии. Предположительно появление Варениев в Дакии следует сопоставлять с поселением группы ветеранов легионов принявших участие в присоединении Дакии, в основанной вскоре после учреждения новой провинции колонии Сармизегетузе.

⁸⁹ Zapewne i Cominii przybyli do Dacji w tym samym okresie.

Jan Trynkowski

LES VARENI DE SARMIZEGETUSA ET LA COLONISATION ITALIQUE
DANS LA DACIE ROMAINE

La colonisation italique en Dacie s'effectua surtout pendant les premières années de l'existence de cette province (sous le règne de Trajan). Les colons italiques qui s'installaient en Dacie étaient pour la plupart des vétérans des légions. Parmi les colons qui s'établirent à Sarmizegetusa — la première ville romaine en Dacie — un pourcentage considérable semble avoir été constitué par des gens provenant d'Italie. On peut supposer que les citoyens romains qui s'étaient établis en Dacie dès les premières années de l'existence de cette province, et parmi ceux-ci, surtout ceux qui étaient venus d'Italie, constituaient un groupe privilégié et que c'est surtout à l'intérieur de ce groupe que se recrutait la couche supérieure de l'aristocratie provinciale.

Parmi les familles appartenant à l'aristocratie municipale de Sarmizegetusa, celle des Varenii semble avoir été particulièrement influente. Nous trouvons des renseignements sur cette famille dans les textes épigraphiques suivants: 1) CIL III 1482 (Sarmizegetusa); 2) CIL III 1513 (Sarmizegetusa); 3) CIL III 1514 (Sarmizegetusa); 4) CIL III 1198 (Apulum); 5) CIL III 13779 (Sarmizegetusa); 6) CIL III 1486 (Sarmizegetusa). Cette dernière inscription a été rééditée et commentée par N. Gostar (*Materiale și cercetări arheologice*, II, 1956, p. 627—635), qui, aux ll. 1—2, propose de lire: [P. Anto]n(io) P. fil. Pap. [Vale]nti; au lieu de cela il faudra lire: [T. Vare]n(io) T. fil. Pap. [Pude]nti.

Le nomen gentile Varenius (Varenus) est d'origine italique. Il n'est attesté que très rarement en dehors de l'Italie. Tandis que pour l'Italie nous connaissons 34 inscriptions attestant ce nomen (plus 22 inscriptions pour Rome), nous n'avons pour toutes les provinces que 17 témoignages de ce genre. Dans les provinces où ce nomen apparaît — à l'exception de la Dacie et, dans une moindre mesure, de la Gallia Narbonensis — il n'apparaît que d'une façon sporadique; en outre, il n'apparaît pas du tout dans les provinces limitrophes de la Dacie. De tout cela nous pouvons conclure avec certitude que les Varenii arrivèrent en Dacie directement d'Italie. Il est probable que les premiers Varenii de Dacie étaient des vétérans des légions qui avaient participé à la conquête de la Dacie et qu'ils faisaient partie de ce groupe de vétérans qui s'établit dans la colonie de Sarmizegetusa, fondée peu après la création de la nouvelle province.